

هزار سال تحول شهری در ایالت کرمان

نگارش

عبدالرضا کلمرزی

نشر اختران

سرشناسه	: کلمرزی، عبدالرضا، ۱۳۶۴ -
عنوان و نام پدیدآور	: هزار سال تحول شهری در ایالت کرمان / نگارش عبدالرضا کلمرزی.
مشخصات نشر	: تهران : اختران ، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۳۸۴ ص.
شابک	: 978-964-207-233-0
وضعیت فهرست نویسی	: فیپا
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: شهرها و شهرستان‌ها -- ایران -- کرمان (استان) -- توسعه
موضوع	: Cities and towns -- Iran -- Kerman (Province) -- Growth
موضوع	: جغرافیای شهری -- ایران
موضوع	: Urban geography -- Iran
موضوع	: کرمان (استان) -- تاریخ
موضوع	: Kerman (Iran: Province) -- History
رده بندی کنگره	: DSR ۲۰۴۷ / ۶۵۸ ک ۱۳۹۸
رده بندی دیویی	: ۹۵۵ / ۷۲۷
شماره کتابشناسی ملی	: ۵۶۵۲۴۵۹

نشر اختران

هزار سال تحول شهری در ایالت کرمان

عبدالرضا کلمرزی

طراح جلد: ابراهیم حقیقی

نوبت چاپ: اول ۱۳۹۸

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

لیتوگرافی پارسیان - چاپ و صحافی: چکاد چاپ

کارگر جنوبی - خیابان روانمهر - پلاک ۱۵۲ ط ۱ تلفن: ۶۶۴۱۰۳۲۵ و 090Akhtaran
 Instagram. akhtaranpub - akhtaranbook@yahoo.com - www.akhtaranbook.ir

شابک: ۰-۲۳۳-۲۰۷-۹۶۴-۹۷۸

همه‌ی حقوق محفوظ است

بها: ۶۸۰۰۰ تومان

تقدیم‌نامه

آدم‌ها در فراز و نشیب زندگی شخصی‌شان به بسیاری مدیون‌اند اما برخی افراد به خاطر ویژگی‌هایی که دارند راه خود را از دیگران جدا می‌کنند و در آینه ذهن ما جایگاه خاصی پیدا می‌کنند که گذشت زمان نیز نمی‌تواند در جایگاه رفیع‌شان خللی وارد کند. برای حقیر، نقش برادرم «دلاور» چنین بوده و هست. بنابراین با خودم عهد کرده‌ام که تمام نوشته‌هایم ابتدا به ساکن تقدیم ایشان باشند، خواه اسم وی در آنها ذکر شود و خواه نشود.

اما در روزگاری که این پژوهش در حال انجام بود، با اینکه موضوع آن کرمان و شهرهای استان کرمان است، بیش از هر کسی از هم‌استانی‌ها و همشهری‌های خودم در استان کرمان و شهرستان رودبار جنوب اذیت شدم. آنقدر بروکراسی اداری سازمان آموزش و پرورش کرمان و رودبار جنوب من معلم را آزار داد و خسته‌ام کرد که نوشتن از آن روزها حالم را منقلب می‌کند. اما عشق به زادگاه، عشق به مادر است و نمی‌توان با مادر سخن درشت گفت. بنابراین برای اینکه حالم خوب شود تقدیم دوم این رساله به همان هم‌استانی‌های کرمانی و همشهری‌های رودباری به ویژه همکاران فرهنگی خودم در آموزش و پرورش است.

پیشگفتار

ایالت کرمان از گذشته‌های دور تا کنون یکی از پهناورترین ایالت‌ها و استان‌های کشور بوده و هست. در این ایالت پهناور، شهرها و روستاهای بسیاری سربرآوردند و البته برخی از آنها در طول تاریخ جایگاه و شهرت نخستین خود را به تدریج از دست دادند. یکی از نکات قابل تأمل در عرصه فراز و فرود شهرهای کرمان این است که برخی از شهرها و قریه‌های این ایالت که در دوره‌ها و سده‌هایی بسیار مهم بودند به تدریج نه تنها خودشان بلکه نام و نشان‌شان نیز از دل منابع و کتب تاریخی حذف شد. نهر سلیمان، مغون، رودان، اناس تنها برخی از آنهاست. یکی از دغدغه‌های مورخان و پژوهشگران محلی معمولاً درک و تبیین همین مسائل مرتبط با تاریخ و جغرافیای سرزمین خویش است. نگارنده در این کتاب سعی کرده تا جای امکان، به بررسی علل و عوامل فراز و فرود شهرهای ایالت کرمان در یک فاصله تقریباً طولانی و هزارساله دست بزند. در این میان ممکن است سهم برخی بخش‌ها و مناطق کرمان بیش از دیگران باشد در حالی که هیچ قصدی در کار نبوده است. جایی نگارنده به منابع و اطلاعات بیشتری دسترسی داشته و همین باعث شده است که بیش از شهرها و قریه‌های دیگر به تجزیه و تحلیل آن پردازد. گاهی علاقه شخصی به شهر و روستایی باعث شده به کنجکاوی بیشتری پردازد در حالی که سعی نگارنده بر این بوده است که از اصول علمی خارج نشود و از منابع تاریخی فراتر نرود. غیر از اینها، گاهی نگارنده به مطالبی در مورد برخی شهرها و قریه‌ها دست یافته است که در منابع و کتب دیگر موجود نبوده‌اند در حالی که بسیار مهم بوده‌اند. از این روی آنها نیز جایی برای خود در این نوشته پیدا کرده‌اند.

یکی از دغدغه‌های نگارنده انتخاب عنوانی مناسب برای کتاب بود: عنوانی که بتواند به خوبی هم نماینده محتوا و هم دوره زمانی کتاب باشد. نگارنده بر اساس منابع مکتوب سعی کرده است که تحول تاریخی شهرهای کرمان را از اواخر دوره ساسانیان و اوایل ورود اسلام به ایران پی بگیرد. اما غیر از چند اثر انگشت‌شمار، قدیمی‌ترین منابع تاریخی و جغرافیایی موجود عموماً به قرن سوم و چهارم هجری تعلق دارند. بنابراین فقر منابع باعث شده است که مطالب مربوط به ساسانیان و قرون نخستین اسلامی بسیار خلاصه نگاهشته شود. در حقیقت نمی‌خواستم با حاشیه‌روی و اجتهادهای واهی به صفحات کتاب چیزی اضافه کنم. برخلاف اوایل اسلام، در دوره میانه منابع بیشتری در دسترس است و لذا

فصل‌های مربوط به سلجوقیان، قراختائیان، آل مظفر و تیموریان حجم بیشتری از کتاب را به خود اختصاص داده است. با پایان حکومت تیموریان و ترکمانان آق قویونلو در اوایل قرن دهم مطالب کتاب نیز به پایان می‌رسد. بنابراین از اواخر دوره ساسانیان تا به قدرت رسیدن صفویان حدود هزار سال است. از این جهت عنوان «هزار سال تحول شهری در ایالت کرمان» برای کتاب انتخاب شد. اگر عمری باشد و توانی، پانصد سال اخیر یعنی از دوره صفوی تا سقوط پهلوی، نیز در جلدی مجزا تقدیم خوانندگان خواهد شد.

انجام این پژوهش در ایالتی پهناور و دوره‌ای طولانی بدون یاری اساتید، دوستان و نزدیکان امکان‌پذیر نبود. بنابراین بسیاری در انجام این کتاب بر گردن بنده حق دارند، لذا نگارنده وظیفه خود می‌داند با ذکر نامی یاد آنها را گرامی بدارد. جناب آقای دکتر محمدباقر وثوقی همیشه، چه حضوری و چه به صورت مکاتبه‌ای، همراه من بوده است و برای همیشه از لطف ایشان ممنونم. دکتر شهرام یوسفی فر یادداشت‌های ارزنده‌ای بر برخی فصول این کتاب نوشتند که از آنها نیز بسیار استفاده کردم و لذا قدردان لطف ایشان نیز هستم. در طول نگارش اثر پیش‌رو، یا عموماً در مسافرت و عکس‌برداری از قلعه‌ها و آثار تاریخی بودم یا در خانه و کتابخانه مشغول نوشتن، بنابراین کمتر در خدمت خانواده بودم که همین جا از همسر من نیز بابت تمام همکاری‌ها و سختی‌هایی که متحمل شدند کمال تشکر را دارم.

در پایان بر خود واجب می‌دانم که از زحمات تک تک اعضای خانواده‌ام بابت تمام دلگرمی‌ها و همراهی‌های بی‌شائبه‌شان در طول سال‌های طولانی تشکر و قدردانی کنم. غیر از خانواده، نویسندگان کرمانی و دوستان بسیاری مستقیم و غیر مستقیم یاری‌ام کردند که بر خود فرض می‌دانم از آنها یاد کنم:

آقایان حمید آزاد و احمد آسوده‌کار رودسری که هریک بخش‌هایی از کتاب را خواندند و یادداشت‌هایی مفید بر آن نگاشتند

نویسنده و همشهری گرانقدر آقای عزیزالله صفا مؤلف تاریخ جیرفت و کهنوج

آقای رضا صالحیان بابت همراهی برای دیدن قلعه‌سنگ سیرجان و قریه پاریز، زادگاه

مرحوم باستانی پاریزی

آقای اسلام دستجری دوست و همشهری بابت تهیه برخی منابع تاریخ محلی

آقای خسروی بابت همراهی برای دیدن قلعه سموران

آقای شاهپور مرسلپور بابت همراهی برای دیدن قلعه سلیمان و همه دوستانی که بابت

مسافرت‌های بی‌موقع من به دردسر افتادند.

عبدالرضا کلمرزی، تابستان ۱۳۹۷ تهران

فهرست مطالب

۷	پیشگفتار
۱۵	فصل اول: کلیات
۱۵	مقدمه
۱۷	پیشینه
۱۸	چارچوب نظری
۲۳	تعریف مفاهیم اصلی
۲۶	نظری به منابع و مآخذ اصلی
۲۶	الف. منابع جغرافیای تاریخی
۳۱	ب. منابع تاریخ‌نگاری محلی و سلسله‌ای
۳۶	پ. منابع ادبی و دینی
۳۸	ت. تحقیقات جدید در حوزه تاریخ و جغرافیای کرمان
۴۰	ث. پژوهش‌های میدانی نگارنده
۴۳	فصل دوم: مقدمه‌ای بر محدوده تاریخی ایالت تکرمان
۴۳	محدوده تاریخی ایالت تکرمان
۴۴	قرون نخستین اسلامی
۴۶	در قرن چهارم هج (سامانیان و آل‌بویه)
۴۷	دوره سلجوقیان (قرن پنجم و ششم)
۵۱	دوره غزها
۵۴	دوره قراختائیان (قرن هفتم)
۵۶	دوره آل‌مظفر (قرن هشتم)
۵۸	دوره تیموریان و ترکمانان (قرن نهم)
۶۱	جمع‌بندی
۶۳	فصل سوم: شهر در کرمان قبل از سلجوقیان
۶۳	شهرهای ایالت کرمان در دوره امویان تا صفاریان
۶۹	اولین تحول مهم شهری در ایالت کرمان
۷۶	صفاریان در کرمان؛ تغییرات چشمگیر شهری
۸۴	دوره آل‌الیاس؛ ظهور بردسیر
۸۶	سیرجان؛ ولیعهدنشین آل‌الیاس

۸۷.....	رقابت جیرفت و بم.....
۸۹.....	نرماشیر؛ شهری تجاری - ارتباطی.....
۹۰.....	منوجان؛ بصره کرمان.....
۹۶.....	هرمز؛ آغاز یک راه.....
۹۷.....	رباط شهرهای کرمان.....
۱۰۰.....	جمع‌بندی.....
۱۰۱.....	دوره آل‌بویه (۳۵۷ - ۴۳۰ ه ق).....
۱۰۱.....	بردسیر؛ همچنان دارالملک کرمان.....
۱۰۲.....	سیرجان؛ شهری فرهنگی.....
۱۰۳.....	گرمسیرات کرمان؛ عصیان و سرکوب.....
۱۰۹.....	شهرهای شمالی؛ قلعه شهر.....
۱۱۰.....	تیز و عمان؛ ظهور رقیبی برای هرمز.....
۱۱۱.....	جمع‌بندی.....
۱۱۳.....	فصل چهارم: تحولات شهری ایالت کرمان در دوره سلجوقیان (۴۴۲ - ۵۸۳ ه ق)
۱۱۳.....	مقدمه.....
۱۱۵.....	بردسیر همچنان دارالملک.....
۱۲۱.....	نقش موقعیت جغرافیایی در توسعه بردسیر.....
۱۲۳.....	دارالملک در خدمت شهرها.....
۱۲۵.....	دارالملک جیرفت.....
۱۲۷.....	تأثیر عوامل سیاسی - اداری دارالملکی جیرفت در ثروت آن.....
۱۲۸.....	تأثیر عوامل جغرافیایی جیرفت در ثروت آن.....
۱۳۰.....	بم؛ شهری با تجارت جهانی.....
۱۳۱.....	بم به سوی قدرت.....
۱۳۶.....	سیرجان؛ مانده از رقابت.....
۱۳۷.....	تغییر دارالملک و تأثیر آن بر دیگر شهرها.....
۱۴۶.....	علل افول رودان و شهرهای حومه آن.....
۱۴۹.....	رونق راه شمال به جنوب و تأثیر آن بر شهرها.....
۱۴۹.....	راین؛ شهری بر سر دو راه.....
۱۵۰.....	مغون و گلاشکرد.....
۱۵۳.....	ظهور کهنوج.....
۱۵۵.....	ثروت در منوجان.....
۱۵۶.....	هرمز؛ پیوند تجارت دریایی با خشکی.....
۱۵۷.....	هرج و مرج سیاسی و افول شهرهای کرمان.....
۱۶۱.....	بردسیر؛ اولین قربانی دوره هرج و مرج.....

۱۶۲	شهرهای سرحدی؛ دومین قربانی سال‌های هرج و مرج
۱۶۳	ناامنی جاده‌ها و سومین قربانی دوره هرج و مرج
۱۶۶	جمع‌بندی
۱۶۹	فصل پنجم: وضعیت شهرهای ایالت کرمان در دوره غزها (۵۸۳-۵۹۲ ه ق)
۱۶۹	مقدمه
۱۷۰	الف. غزها پیش از ورود ملک دینار به ایالت کرمان
۱۷۴	ب. دوره ملک دینار
۱۷۵	ج. دوره پس از مرگ ملک دینار
۱۷۶	شهرهای کرمان در دوره غزها
۱۷۶	شهر بردسیر در راه بازسازی
۱۷۸	دیگر شهرهای ایالت کرمان
۱۸۰	از اواخر غزها تا ابتدای قراختائیان
۱۸۱	شهرها در کرمان قبل از قراختائیان
۱۸۲	جیرفت؛ همچنان دولخانه کرمان
۱۸۳	شهرهای بلوک اربعه (بم، نرماشیر، نساء و ریگان)
۱۸۵	سیرجان؛ شهری در سلطه فارس
۱۸۵	یک استثنا؛ رونق شهری در محدوده رودبار و کهنوج
۱۸۷	زرنند در راه احیا
۱۸۸	دیگر شهرهای کرمان
۱۸۹	جمع‌بندی
۱۹۱	فصل ششم: تحول شهری در دوره قراختائیان کرمان (۶۱۹-۷۰۷ ه ق)
۱۹۱	مقدمه
۱۹۵	چهار شهر بزرگ کرمان در دوره قراختائیان
۱۹۶	بردسیر؛ از احیا تا اوج شکوفایی
۲۰۱	بردسیر؛ شهری چندملیتی
۲۰۶	وابستگی بردسیر به شهرهای دیگر
۲۰۹	بلوک اربعه
۲۱۰	بم، شهری بی‌پناه
۲۱۲	سهم بردسیر در افول بم
۲۱۴	بلوک اربعه در یک نگاه
۲۱۵	قمادین؛ شهر راهزنان
۲۱۵	ملوک هرمز در جنوب
۲۱۷	ملوک شبانکاره در غرب
۲۱۸	هجوم قراواناس و نکودریان از سوی شرق

۲۲۵	جیرفت و رودبار در نگاه کلی
۲۲۷	سیرجان و توابع
۲۳۱	شهربابک؛ شهر خاتونان قراختائی
۲۳۲	سرحدات شمالی کرمان
۲۳۳	شهرهای شمال شرقی کرمان
۲۳۵	خییص؛ پنجمین شهر مهم مکرمان
۲۳۶	الف: اقدامات حاکمان قراختائی
۲۳۷	ب. شبکه وسیع شهری پیرامون
۲۳۸	ج. موقعیت ارتباطی و جغرافیایی
۲۳۹	افول تدریجی خییص
۲۴۰	جمع‌بندی
۲۴۱	از سقوط قراختائیان تا به قدرت رسیدن آل مظفر، ۷۰۳-۷۴۱ هـ ق
۲۴۵	هرمز؛ به سوی استقلال و ثروت
۲۵۰	جمع‌بندی
۲۵۱	فصل هفتم: شهرهای کرمان در دوره آل مظفر (۷۴۱-۷۹۵ هـ ق)
۲۵۱	مقدمه
۲۵۲	آل مظفر و نقش آنها در توسعه شهرها در کرمان
۲۵۶	شهرهای کرمان در دوره آل مظفر
۲۵۶	دارالملک گواشیر؛ مقصد ثروت و نعمت
۲۵۸	بردسیر و حاکم در خدمت دیگر شهرها
۲۶۱	شهرهایی منزوی و فقیر
۲۶۳	هرمز؛ ثروتمند و مستقل
۲۶۵	سیرجان؛ دوباره در اوج
۲۶۶	شهربابک؛ چهارراه حوادث
۲۶۹	دیگر شهرهای شمالی کرمان
۲۷۱	زرنده؛ در سایه آل مظفر
۲۷۳	جمع‌بندی
۲۷۵	فصل هشتم: شهرهای کرمان در دوره تیموری (۷۹۵-۹۰۷ هـ)
۲۷۵	مقدمه
۲۷۶	شهرهای کرمان در دوره تیموری
۲۷۷	بردسیر شهری بی دفاع و بی سپاه
۲۷۹	بردسیر؛ شهری بی قصبه و مدینه
۲۸۰	بردسیر؛ شهر فقیران و دراویش
۲۸۲	عصر تیموری؛ توسعه یا تخریب شهر بردسیر؟

۲۸۶.....	سیرجان؛ شهری تسلیم‌ناپذیر.....
۲۸۸.....	سیرجان؛ شروعی دوباره.....
۲۹۱.....	شهر بابک؛ شهری فراموش شده.....
۲۹۴.....	هرمز؛ قلمروی مستقل یا مطیع کرمان؟.....
۲۹۵.....	هرمز در اوج.....
۲۹۸.....	گرمسیرات کرمان در حوزه نفوذ هرمز.....
۳۰۰.....	منوجان؛ شهری مهم در بیرونات هرمز.....
۳۰۴.....	کهنوج بر سر دو راه.....
۳۰۷.....	شهر جیرفت در قرن نهم.....
۳۰۹.....	جیرفت؛ شهر قلعه‌ها.....
۳۱۴.....	بلوک اربعه؛ جولانگاه فقر و عرفان.....
۳۱۸.....	بم؛ توسعه یا ویرانی شهر.....
۳۲۵.....	دیگر شهرهای بلوک اربعه در قرن نهم.....
۳۲۱.....	بم؛ آن روی سکه.....
۳۲۶.....	خیبص؛ در گردنه رقابت با دیگر شهرهای کرمان.....
۳۲۷.....	رابطه دوسویه بردسیر و خیبص.....
۳۲۹.....	افسانه شهری در بیابان.....
۳۳۱.....	نقش جغرافیا در توسعه و آبادانی خیبص.....
۳۳۳.....	توسعه شهری خیبص.....
۳۳۷.....	زرنند همچنان در اوج.....
۳۳۸.....	زرنند؛ بر سر دوراهی.....
۳۴۰.....	کوهبنان؛ سرزمینی پهناور.....
۳۴۱.....	کوهبنان؛ شهری متوسط.....
۳۴۴.....	انار؛ قلعه‌ای مستحکم.....
۳۴۶.....	راور؛ پایمال سم ستوران.....
۳۴۷.....	ماهان؛ شهره عام.....
۳۴۸.....	ماهان؛ شهر شاه نعمت‌الله ولی.....
۳۵۲.....	ماهان؛ یک استثنا.....
۳۵۳.....	خاش؛ شهری در آن سوی بیابان.....
۳۵۵.....	جمع‌بندی.....
۳۵۷.....	سخن پایانی
۳۶۱.....	منابع و مآخذ
۳۶۹.....	نمایه مکان‌ها
۳۷۷.....	نمایه اشخاص